

ZÖLD IPARPOLITIKA A HIBRID RENDSZEREKBE – RETORIKA VERSUS GYAKORLAT¹

Éltető Andrea*

(Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet
és Társadalomtudományi Központ Politikatudományi Intézet)

Ricz Judit**

(Budapesti Corvinus Egyetem Globális Tanulmányok Intézet, Világgazdasági Tanszék
és Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Világgazdasági Intézet)

*A tanulmány beérkezett: 2023. január 23., opponálás: 2023. január 16 – 2023. február 6. –
véglegesítés: 2023. március 6.*

ÖSSZEFOGLALÓ

A cikk célja, hogy rávilágítson a hibrid rezsimek, valamint a közelmúlt válságai nyomán fokozódó állami beavatkozások és újjáéledő iparpolitikák értékelésének egyik eddig elhanyagolt dimenziójára, a környezeti kockázatokra. A zöld átmenetet és fejlődést elősegítő stratégiák egyre elterjedtebbek az erős demokratikus intézményekkel rendelkező (nyugati) országokban, de napjaink hibrid rezsimeiről keveset tudunk e tekintetben. Tanulmányunk Magyarország példáján mutatja be, hogy a zöld iparpolitika pillérei a gyakorlatban itt nem léteznek, bár a zöld fejlődés hívószava a fejlesztési stratégiákban és a politikai retorikában helyenként megjelenik. A zöld fejlődés címkéje ezáltal csak egy eszközzé válik, amely a politikai hatalom megtartását és a járadékvadászat kiszolgálását célozza. Esettanulmányunkban illusztratív példákon keresztül mutatjuk be a környezetvédelmi intézmények kiüresedését, politikai annektálását, a zöld célok instrumentalizálását és a civil kezdeményezések elnyomását, amelyek az illiberális, hibrid rezsimekben rendszerszintű jellemzőként jelennek meg.

Kulcsszavak: zöld iparpolitika ■ hibrid rendszer ■ Magyarország ■ környezetvédelem

Az éghajlatváltozás világszerte előtérbe helyezte a környezetvédelmet és a zöld fejlődést elősegítő politikákat. Az Európai Unióban is készültek tanulmányok

* A tanulmány részben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „Transznacionális iparpolitika az EU perifériáin: állami támogatások és uniós források felhasználása Kelet- és Dél-Európában” (FK_135342) projekt támogatásával készült.

** A tanulmány részben a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (NKFIH) által támogatott „A fejlesztő államoktól az új protekcionizmusig: a fejlesztés-orientált beavatkozások átalakuló repertoárja a formálódó új világrendben” (FK_124573) projekt támogatásával készült.

és kormányzati stratégiák a zöld iparpolitikáról. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben egyes EU-tagállamok politikai rendszere tekintélyelvű irányba tolódott el, míg a gazdasági irányításban jelentősen megerősödött az állami beavatkozás. Napjainkban reneszánszát éli a hibridológia,² azaz a hibrid rezsimek elemzése, ugyanakkor ezek többnyire az illiberális tendenciák politikai és gazdasági vonatkozásait elemzik, miközben a környezeti hatások vizsgálatát elhanyagolják. Tanulmányunk célja ennek tükrében, hogy egy újabb dimenzióval (a környezeti fenntarthatóság elemzésével) egészítse ki a kortárs hibrid rendszerek fejlődési perspektíváinak elemzését. Feltárjuk, hogy alkalmazták-e és hogyan a zöld politikákat napjaink hibrid rendszereiben.

A szakirodalomban megjelenik a klímapolitika vizsgálata a demokráciák és autokráciák viszonylatában. Bättig és Bernauer (2009) szerint a demokráciák több okból is nagyobb erőfeszítéseket tesznek az éghajlatváltozás mérséklésére, mint az autoriter rendszerek. A demokráciákban a közjavak biztosítása a politikai túlélés záloga. Az autokráciákban a politikai vezetők ugyanakkor minél több magánjóságot biztosítanak annak a körnek, amely hatalmon tartja őket (Bueno de Mesquita et al., 2003). A demokráciák nagyobb szabadságot biztosítanak a környezeti kockázatok kutatásának és kommunikációjának, a nem kormányzati (civil) szervezetek tevékenységének, valamint a közvélemény tudatosságának javítására mind a környezeti problémák súlyosságának, mind pedig azok mérséklésének vonatkozásában, továbbá a fejlett demokráciákban a nagyobb pluralizmus csökkenti a korrupciót és a szennyező iparágak lobbitevékenységének hatékonyságát. Povitinka (2018) empirikusan igazolja, hogy a demokratikus politikai berendezkedés csak alacsony korrupciós környezetben jár együtt alacsonyabb CO₂-kibocsátással, ha a korrupció magas, a demokráciában elért eredmények a tekintélyelvű rendszerekhez hasonlóak. Biswas, Farzanegan és Thum (2012) rámutattak, hogy a korrupció befolyásolhatja a szürkegazdaság környezetszennyezésre gyakorolt hatását és az alacsonyabb korrupció mérsékelheti a (félíg vagy teljesen) illegális gazdasági tevékenységek környezetminőségre gyakorolt romboló hatását. Bernauer és Koubi (2009) alátámasztották, hogy a demokrácia foka pozitív hatással van a levegő minőségére, de rámutattak arra is, hogy a demokrácia és a környezetminőség közötti kapcsolatra vonatkozó empirikus bizonyítékok több tényezőtől függenek. Kammerlander és Schulze (2020) sem találtak egyértelmű bizonyítékot a „tisztább demokráciák” hipotézisére. Mittiga (2022) ezzel szemben úgy érvelt, hogy az éghajlati vészhelyzet legitimálhat bizonyos autoriter intézkedéseket, például a lakosság életmódváltásra való kényszerítése, az éghajlatváltozást tagadó nézetek vagy egyéb dezinformáció terjedésének megakadályozása érdekében, avagy a köztisztviselők éghajlatkárosító iparágakkal való kapcsolatának megtiltása nyomán. Ezek a lépések sérthetik az egyéni szabadságjogokat, a médiaszabadságot vagy más liberális elveket, de segíthetnek fenntartani a polgárok biztonságát garantáló demokratikus rendszerek politikai legitimitását.

Mindezeken túlmenően azonban a hibrid rendszerekben a zöld politikák más politikai vagy inkább gazdasági jellegű célkitűzéseket is szolgálhatnak, attól függően, hogy a bemeneti és kimeneti legitimitás milyen szerepet játszik a rendszer hatalmának fenntartásában (Gyórfy–Martin, 2022). A hibrid rezsimek eltérő belső dinamikája a zöld fejlődés spektrumán is eltérő pozíciókat eredményezhet. Az egyik végletet Szingapúr jelentheti, ahol a gazdasági növekedés és a zöld fejlődés szempontjai jól beágyazódnak egy koherens gazdaságpolitikai mixbe, míg a másik véglet példája a Bolsonaro vezette Brazília lehet, amely kifejezetten éghajlat- és környezetellenes retorikával és a természetet kizsákmányoló nyersanyag-kitermelésre buzdító politikai gyakorlattal rendelkezett 2018 és 2022 között. Az éghajlatváltozással és a természeti környezettel kapcsolatos hozzáállás tehát eltérő lehet, közös vonás azonban, hogy a zöld stratégiák és politikák eszközként jelennek meg.

Kutatási hipotézisünk szerint a hibrid rendszerekben a zöld politikát csak eszközként alkalmazzák a hatalmon lévő politikai elit érdekeinek szolgálatában. Tanulmányunkban Magyarország példáját mutatjuk be, amelyet az Európai Parlament 2022-ben „választási autokrácia hibrid rezsimjének” minősített. Hazánk ezáltal a hibrid rezsimek egy olyan különleges esetét jelenti, amely a demokratikus Európai Unió határain belül építette ki az autokrata Nemzeti Együttműködés Rendszerét (NER), miközben az EU 2022-ig relatíve csendben (indirekt és nem szándékolt módon) asszisztált is a demokrácia leépítéséhez és – többek között – egyes „zöld” pénzügyi forrásokkal való visszaéléshez. Jelen cikkben a hibrid és autokrata rendszer fogalmát szinonimaként használjuk. A magyar esetben (szemben az egyértelműbb brazil állásponttal) léteznek a zöld elvek, a retorika szintjén és formálisan is (például a nemzeti rendeletek és stratégiák formájában). A közelmúlt iparpolitikai döntései nyomán egyre látványosabbá váltak az államilag támogatott beruházások környezeti hatásai és kockázatai, a megvalósított gazdaságpolitikai gyakorlatok eltérnek a formai és retorikai irányoktól.

Esettanulmányunk elsősorban a nemzetközi és hazai források dokumentum- és szakirodalmi elemzésére, sajtófigyelésre, valamint természetvédelmi egyesületek, civil szervezetek képviselőivel és akadémiai szakértőkkel készített interjúkra támaszkodik. 2022. november és december folyamán hat félig strukturált, 40-80 perces interjút készítettünk Skype-on vagy telefonon. Az interjúalanyokat a később bemutatott esetek témái szerint választottuk ki és anonimitást biztosítva nekik, nagybetűkkel hivatkozunk rájuk. A = természetmegőrzési alapítvány vezetője egy faluban, B = gödi civil szervezet tagja, C = tatai civil természetvédő szervezet tagja, D = környezetvédelmi szakértő, E = egyetemi oktató, energetikai kutató, F = egy külföldi nagyvállalat volt vezérigazgatója.

A cikk felépítése a következő: elsőként rövid áttekintést nyújtunk a magyar illiberális rezsimek szakirodalmában tárgyalt legfőbb (politikai és gazdasági) aspektusairól. A második részben a világ számos országában alkalmazott zöld iparpolitika elveit és jellemzőit ismertetjük. A harmadik rész bemutatja, hogy

Magyarországon léteznek-e a zöld átmenet és fejlődés intézményi, jogi, szabályozási feltételei, valamint a gyakorlatban megvalósulnak-e a zöld célkitűzések. Illusztratív példákkal nyújtunk áttekintést a különböző területeken működő mechanizmusokról. Az utolsó részben levonjuk a főbb következtetéseket.

A MAGYAR HIBRID

A hibrid, autokratikus rendszereket sokáig a demokrácia és a diktatúra közötti átmeneti típusnak tekintették (Morlino 2021, Levitsky és Way 2010). Az újabb megközelítések szerint azonban a hibrid rezsimek a demokráciákkal és az autoriter rendszerekkel párhuzamosan léteznek (Bogaards, 2009; Gilbert–Mohseni, 2011; Kornai, 2016), önálló, állandó és stabil modellváltozatot jelentenek (Levitsky–Way, 2020). A hibrid rezsimekre jellemző a (korlátozott) pluralizmussal és a részvétel független és autonóm formáival való szakítás, valamint az, hogy a minimális demokrácia négy alapfeltétele³ közül, legalább az egyik hiányzik (Morlino, 2021: 145.).

A demokratikus lejtmenettel párhuzamosan azonban a gazdasági szintén is illiberális változások jellemzik az elmúlt másfél évtizedet. Az államvezérelte kapitalizmus modelljét ugyancsak sokáig átmeneti típusnak tekintették (a piacvezérelte kapitalizmus és az államvezérelte szocializmus ideáltípusai között), mígnem az államkapitalizmus napjainkban is zajló legújabb (harmadik) hulláma rávilágított, hogy a kiterjedt állami szerepvállalás a gazdaságban tartós vonás lehet. Mindezek nyomán a hibrid rezsimekre nem csak a politikai-kormányzati formák harmadik típusaként, hanem a gazdasági rendszer tipológiájában is önálló kategóriaként kell tekinteni.

Napjainkra rendkívül kiterjedt irodalma van a magyar demokrácia leépülésének és az illiberális rendszer sajátosságainak vizsgálatának is (Ágh, 2016; Szelényi–Csillag, 2015; Kornai, 2015; Körösi–Patkós, 2017). Az illiberális és populista fordulat magyarázatainak egy része a rendszerváltás és uniós csatlakozás utáni széleskörű családottságot emeli ki a választók körében (Varga–Freyberg–Inan, 2012; Sebők–Simons, 2021), míg mások a 2008-as gazdasági válság hatására fókuszálnak (Csaba, 2022; Bartha et al, 2020). Az átfogóbb megközelítések közül kiemelhetjük a plebisziter vezérdemokrácia (Körösi, 2017), vagy a maffiaállam (Magyar, 2015) elméletét. Ezeken túlmenően is számos szerző elemezte az illiberális NER politikai logikáját és fenntarthatóságának kérdéskörét a legkülönbözőbb perspektívákból (ld. Bárd–Pech, 2019; Csehi, 2019; Greskovits, 2015; Kovács–Trencsényi, 2020).

Ugyanakkor, bár nézetünk szerint a magyar hibrid rezsimek gazdasági alrendszerének vizsgálata még korántsem olyan teljeskörű, mint a fentebb bemutatott politikai vonatkozások, ez sem tekinthető fehér foltnak a szakirodalomban. A gazdasági dimenziót elemző irodalmak közül kiemelhetjük a be-

ágyazott neoliberalizmus és a külföldi beruházásoktól (FDI) függő gazdasági modell tovább élése mellett érvelő munkákat (Bohle–Greskovits, 2020; Szanyi, 2017; Toplišek, 2019), valamint az autoriter kapitalizmus (Fábry, 2019; Sallai–Schnyder, 2020) és a felhalmozó állam elméleteit (Scheiring, 2020).⁴

A gazdasági növekedés szokásos mutatói szerint (például éves növekedési ütem, beruházás, munkanélküliség) Magyarország az Orbán-kormány idején meglehetősen sikeres volt, ezt azonban elsősorban külföldi források (például uniós források, közvetlen külföldi befektetések és hazautalások) bevonása által érte el, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek nőttek, az egészségügyi és oktatási rendszer romlott, a korrupció intézményesült, az uniós és hazai fejlesztési programokat a kormányközeli vállalkozások forráskivonásra használják (Csanádi et al, 2022). A főbb exportorientált külföldi befektetők – például az autóiparban, az elektronikában – pedig gyakran közvetlen kapcsolatban állnak a kormánnyal vagy akár a magával a miniszterelnökkel (Panyi, 2020; Szelényi–Mihályi, 2020) és nemcsak politikai, hanem jelentős pénzügyi támogatást is élveztek az elmúlt évtizedben (például adókedvezmények és egyedi állami támogatások formájában). A közelmúltbeli növekedési pálya környezeti következményei azonban mindezidáig rejtve maradtak és ez az a terület, ahol hozzá kívánunk járulni a tudományos szakirodalomhoz és a kapcsolódó vitákhoz.

A ZÖLD IPARPOLITIKA JELLEMZŐI

A közelmúlt gazdasági válságai (a globális pénzügyi és gazdasági, valamint az eurózána válságával kezdődően, majd a klímaválságon és a Covid-19-világjárványon keresztül) az állami intervencionizmus reneszánszához vezettek világszerte (Mazzucato, 2021). Ezt tovább fokozta az orosz–ukrán háború folyamán kialakuló energia- és élelmezési válság, mindezek következtében az iparpolitika – ismét – visszakerült a tudományos és szakpolitikai viták keresztüzébe (Chang–Andreoni, 2020).

Az iparpolitikák relevanciája, sikere és szükségessége rendkívül régóta zajló viták tárgya a közgazdászok és társadalomtudósok körében. A kelet-ázsiai fejlesztő államok (Johnson, 1982; Amsden, 1989; Wade, 1990) sikeres gyakorlatával szemben számos kevésbé sikeres példát lehet említeni, például Latin-Amerikában és Afrikában (lásd az importhelyettesítő iparosítás kudarcait). A legújabbkori tapasztalatok közül Kína iparpolitikai törekvéseit lehet kiemelni (Barwick et al, 2019; Naughton, 2021), amely azonban ugyancsak egy későn jövő feltörekvő ország nagyon speciális esete. Összességében a 2007–2009-es válság előtt az iparpolitikát a főirányú tudományok képviselői általában elavult fogalomnak tekintették.

A globális pénzügyi válságot követő öt évben azonban világszerte több mint 84 ország fogadott el hivatalos iparpolitikai dokumentumot (WIR, 2018),

ezáltal az iparpolitikai beavatkozások elemzése és gyakorlata visszakerült a főirányú gondolkodásba és a későn jövő perifériális országok bevett gyakorlata helyett, immár a fejlett országok gazdaságpolitikai eszköztárába is bekerült.

Az iparpolitika napjainkban is tartó reneszánsza jól megfigyelhető a vonatkozó nemzetközi tudományos munkák szerteágazó sokaságában is (lásd többek között: Aiginger–Rodrik, 2020; Bulfone, 2022; Chang–Andreoni, 2020), éppúgy, mint a magyar nyelvű írások körében (Botos, 2010; Voszka, 2019; Trautmann–Vida, 2021). A legújabb kutatások nyomán konszenzus van kialakulóban a tekintetben, hogy a *fenntartható fejlődés* globális és egyre fokozódó kihívásainak kezeléséhez új iparpolitikákra van szükség (Szalavetz, 2015). Az újratervezett és újrafogalmazott „új” iparpolitika célja, hogy „gazdaságaink és társadalmaink fenntartható strukturális átalakulását a fenntartható emberi fejlődés irányába telerje a Covid–19 utáni időszakban” (Ferranini et al, 2021: 1.). Az iparpolitika ezáltal *határtalanná* vált – Voszka Éva megfogalmazásában (2019). Egyrészt az ipari szektor határa elmosódott, így a vonatkozó politika is túlmutat a klasszikus feldolgozóiparon. Másrészt a korábbi szűk területi vetület is kitágult, számos kormányzat alkalmazza a fejlett világban, sőt például az Európai Unióban még a nemzetek feletti szinten is megjelenik. Harmadrészt az új iparpolitika céljai is kibővültek: a gazdaság strukturális átalakulásának klasszikus célkitűzésén túlmenően megjelennek a társadalmi befogadás és fenntartható (környezetbarát) fejlődés szempontjai is. Tanulmányunkban ez utóbbira összpontosítunk, mivel a hibrid rendszerekkel összefüggésben vizsgáljuk a zöld iparpolitikában rejlő lehetőségeket és kockázatokat.

Napjainkra az állami beavatkozások célja nemcsak a gazdasági növekedés strukturális átalakuláson keresztül történő előmozdítása, hanem ezt az ökológiai korlátok és környezeti szempontok figyelembevételével kell elérni. A zöld növekedést – a fenntartható fejlődés egyik kulcselemét – Rodrik (2014: 469. – a szerző fordítása) egy olyan gazdasági fejlődési pályaként határozza meg, amely a „nem megújuló erőforrások fenntartható használatán alapul, és amely teljes mértékben internalizálja a környezeti költségeket, beleértve legkritikusabban az éghajlatváltozással kapcsolatos költségeket”. Ennek megfelelően a zöld iparpolitika alapvető dimenziói: a CO₂-kibocsátás csökkentése és az ipari termelés erőforrás-hatékonyságának növelése.

Következésképpen a zöld növekedés és a zöld iparpolitika meghatározása során a fenntartható fejlődés elérése érdekében össze kell kapcsolni a *termelékenységi* kritériumot az *erőforrás-hatékonysági* kitétel figyelembevételével. Míg az előbbi a gazdasági szerkezetváltás révén elérhető magasabb termelékenységre helyezi a hangsúlyt a gazdasági növekedés és társadalmi jólét növelése érdekében, addig az utóbbi a gazdasági fejlődés és az emberi jólét erőforrások kimerülésétől és a hulladéktermeléstől való függetlenítését célozza (UNEP, 2011). Mindezek nyomán zöld iparpolitikának tekinthetünk minden olyan

„kormányzati intézkedést, amely az alacsony szén-dioxid-kibocsátású, erőforrás-hatékony gazdaság irányába történő strukturális átalakulás felgyorsítását célozza oly módon, hogy egyúttal a gazdaság termelékenységének növelését is lehetővé teszi” (Altenburg–Assmann, 2017: 11. – a szerzők fordítása).

Egyrészt a piaci kudarcok (pl. a természeti erőforrások nem megfelelő árazása) és a fiatalabb iparágak védelmére vonatkozó érvek sokkal erősebb elméleti megalapozást nyújtanak a zöld növekedést elősegítő állami beavatkozásokhoz, másrészt a globális közjavak logikája és a klímaváltozással kapcsolatos sürgősségi nyomás (nevezetesen, hogy a késleltetett átállás költségesebb, ha nem lehetetlen) is alátámasztják a zöld iparpolitikák szükségességét. Ezen túlmenően, míg az eddigi ipari, gazdasági szerkezeti átalakulásokat történelmileg a piaci szereplők új technológiák és innovációk által lehetővé tett profitmaximalizáló magatartása hajtotta, addig a zöld átalakulást nagyrészt a politikai szereplők és az általuk bevezetett politikák mozgatják (Allan et al, 2021; Pegels–Altenburg, 2020). Egy ilyen *politika által vezérelt folyamatnak* azonban megvannak a maga kockázatai és hátulütői, különösen a hibrid rezsimek kontextusában.

A hagyományos iparpolitikáknak is voltak kockázatai és hátrányai és széleskörűen kritizálták is azokat, elsősorban az erőforrások helytelen elosztása (például a győztesek kiválasztásának stratégiája nyomán) és a politikai foglyul ejtés kockázata miatt (ami korrupcióhoz és a járadékvadász magatartás elterjedéséhez vezetett). Az iparpolitikák hívei szerint azonban ezen negatívumok mérsékelhetők megfelelő szakpolitikai tervezéssel és végrehajtással (Rodrik, 2014), a beágyazott autonómia, a fegyelem és az elszámoltathatóság elvei mentén. A kelet-ázsiai fejlesztő államok klasszikus tapasztalataiból levonható tanulságok közül kiemelhetjük a *fejlesztési struktúrákkal és szerepekkel* kapcsolatos meglátásokat (Vu, 2007). A fejlesztési struktúrák az állami kapacitások és autonómia magas szintjére utalnak, azaz, hogy az iparpolitikát alkalmazó kormányzatok képesek legyenek a fejlesztési programokat megfelelően végrehajtani. A megfelelő fejlesztési szerepeket pedig a jövőkép vagy az ideológia biztosítja, amely képes a fejlesztési prioritások meghatározására és biztosítja a fejlesztési paradigma koherenciáját.

Valójában éppen ez utóbbi terén, a fejlesztési elképzelésekben látjuk a fő különbséget a hibrid rendszerek zöld iparpolitikái esetében. Még, ha létezik is erős állami kapacitás és autonómia a mai autokráciákban, a politikai akarat és a prioritások másképp alakulnak napjainkban, mint a klasszikus fejlesztő államok esetében. Ez utóbbiaknál a világháború utáni időszakban a rendszer-szintű sebezhetőség rákényszerítette a politikai vezetőket a legfőbb fejlesztési prioritás (gazdasági növekedés) melletti „őszinte” elköteleződésre (Doner et al, 2005). Mivel a kortárs hibrid rezsimek vezetői alapvetően eltérő külső és belső kontextussal szembesülnek, a politikai hatalom legitimációja különböző

tényezőkön alapulhat, ami eltérő belső működési dinamikához vezethet. A papíron megfogalmazott gazdasági fejlesztési célokat a politikai célok felülírhatják, miközben a zöld iparpolitikák nem a zöld célok melletti őszinte elköteleződést mutatják, hanem csupán eszközként szolgálnak a politikai hatalom mindenáron történő fenntartásához.

A kortárs hibrid rezsimek egyik fontos jellemzője a politikai retorika és a szakpolitikai gyakorlat eltérése (Bohle–Greskovits, 2019), és látni fogjuk, hogy ez a zöld fejlődéssel kapcsolatban is jelen van. Míg a politikai diskurzusban, kapcsolódó stratégiákban és szabályozásokban létezik a zöld elkötelezettség (bár gyakran csak a CO₂-kibocsátásra redukálva azt), ezek csupán a külső szereplők – globális vagy regionális közösség – felé célozzák a látszat fenntartását. Ugyanakkor a gazdaságpolitikai gyakorlatok jelentősen eltérnek, mivel ezeket a politikai és nem a zöld fejlődés céljainak szolgálatára „optimalizálják”.

Az új iparpolitikák határai jelentősen kibővültek, ami a visszaélések fokozott kockázatához vezet, mivel ez lehetővé teszi a kortárs hibrid rendszerek számára, hogy az állami beavatkozásokat új területekre is kiterjesszék, és ezeket zöld retorikával legitimálják. Az a tény, hogy a zöld iparpolitika a hibrid rendszerek működésének integráns részévé válik, szisztematikus elemzést igényel. Nagy a valószínűsége annak, hogy a zöld retorika és a kapcsolódó intézmények és szabályozások csupán ürügyként szolgálnak a további állami intervencionizmushoz. Ez akár olyan nem fenntartható politikai és üzleti gyakorlatok elterjedéséhez is vezethet, amelyek jelentősen károsíthatják a természeti környezetet és negatívan befolyásolhatják az éghajlatváltozást, valamint az ezzel kapcsolatos célkitűzéseket. Az alábbiakban a magyar eset vizsgálatán keresztül ezen kockázatokat és gyakorlatokat illusztráljuk.

IPARPOLITIKA ÉS KÖRNYEZETVÉDELEM MAGYARORSZÁGON

A zöld iparpolitikának minden ágazatra ki kell terjednie beleértve az építőipart és az energiaszektor is, illetve a gazdaságpolitikai koherencia jegyében össze kell hangolni más gazdasági beavatkozásokkal és a környezetvédelemmel. A környezetvédelmi szempontok figyelembevétele minden fejlesztési beavatkozás esetében megkerülhetetlen kellene legyen, ezért a szemléltető példák tárháza igen szerteágazó. Terjedelmi korlátok miatt itt illusztrációs céllal mutatunk rá ezek sokszínűségére, bár példáink mind egy irányba mutatnak: a retorika és a gyakorlat eltérése felé. Jól kiviláglik, hogy a zöld politika csupán eszköz, amely a hatalmon lévő politikai elit céljait szolgálja.

A magyar kormány többször is ellenezte a klímavédelemmel kapcsolatos globális intézkedéseket, a multinacionális cégeket hibáztatva. Orbán Viktor 2021-ben így fogalmazott:⁵ „a klímavédelem árát a klímarombolóknak kell megfizetniük, tehát viseljék a terhet a nagy cégek”. Amint azt később

bemutatjuk, a magyar hatóságok gyakorlata ellentmond ennek – például az óriás akkumulátorgyárak esetében.

Varga Judit (2020) igazságügyi miniszter is hasonlóan érvel: „a zöld liberalizmussal ellentétben a környezetvédelem konzervatív megközelítése azon a meggyőződésen alapul, hogy csak helyi megoldások, nem pedig homályos, betarthatatlan globális kötelezettségvállalások vezethetnek a környezetvédelem hatékony javulásához”. Azonban, mint látni fogjuk, a helyi erőfeszítéseket, a civil szervezeteket és a tiltakozásokat a magyar hatóságok rendszerint figyelmen kívül hagyják, a döntések vagy a jogalkotás előtt nem konzultálnak a civil vagy szakmai szervezetekkel. Magyarország 59 ország közül az 50. helyen szerepel a Climate Change Performance Index 2023-as rangsorában, mivel például az új szélturbinák telepítése gyakorlatilag tilos, a geotermikus energia felhasználása a benne rejlő lehetőségekhez képest rendkívül alacsony. A háztartásokban történő hulladékégetés ugyan illegális, de megtűrt, rendkívül elterjedt és szennyező (Burck et al., 2022).

A magyar kormány és a kormánypártok retorikája hivatalosan éghajlatvédő, de gyakran relativizálják annak hatásait. A klímaváltozást nem tagadják, de hatásait eltúlzottnak tartják és a klímavédelmet a globális hatalmak eszközének tekintik.⁶ Álláspontjuk tehát hasonló az európai jobboldali populista pártokéhoz (Ruser–Machin, 2019; Huber et al., 2021), és megerősíti Kulin et al. (2021) megállapításait a klímaváltozás-szkepticizmussal pozitívan összefüggő nacionalista ideológiáról. Hoerber et al. (2021) a magyar álláspontot „ego-ökológiá”-nak nevezi, rámutatva, hogy nem tagadja ugyan az éghajlatváltozást és éghajlatjavító célokot fogad el, de az éghajlatváltozást a migrációval kapcsolja össze és nacionalista jelleggel érvel. Orbán Viktor 2020–21 folyamán akadályozta az uniós szintű döntéshozatalt a 2030-ra vonatkozó klímacélokról,⁷ kijelentve, hogy ezek veszélyeztetik Magyarországot és az energiaárak emelkedését okozzák.⁸

A szavazatszerzés érdekében hozott populista gazdasági intézkedések ártottak a környezetvédelemnek és az energiahatékonyságnak. A közüzemi (energia, víz, szemétszállítás) árakat a kormány 2013–2014-ben adminisztratív úton csökkentette, ami növelte Orbán népszerűségét. A közüzemi vállalatok ezt követő veszteségei arra ösztönözték a külföldi cégeket, hogy elhagyják ezeket az ágazatokat és állami tulajdonú vállalatok vették át a helyüket. A bevételkiesések akadályozták a víz- és fűtési közművek elavult infrastruktúrájának felújítását. A rezsicsökkentéseknek más negatív éghajlati következményei is voltak: növelték az energiafogyasztást, lassították a fenntartható energiaformákra való átállást, a legkiszolgáltatottabb csoportokat (fával és szénrel fűtők) nem igazán segítették, az energiahatékony épületfelújításokat halasztották (Weiner–Szép, 2022). A kormány 2021 novemberétől 2022. december 6-ig (a piaci ár mintegy felénél) „benzínárplafont” szabott ki a háztartások számára. Ez az üzemanyag-fogyasztás jelentős növekedéséhez vezetett. Ugyanakkor a szűkös erőforrásokkal rendelkező önkormányzatok (különösen Budapesten)

küzdenek a tömegközlekedési szolgáltatások fenntartásával. Az újabb populista intézkedés, a 2023. február 18-án előzetes egyeztetés nélkül bejelentett kedvezményes vármegyei közlekedési bérlet további veszteségeket okoz a tömegközlekedésnek. A magyar kormány a korrupciós mechanizmusok mellett ezekkel az intézkedésekkel is elhanyagolja a zöld energiapolitika egyik fontos feltételét, a piaci mechanizmusok és a verseny alkalmazását (Pegels et al., 2018).

A környezetvédelmi intézmények és a civil törekvések leépítése

2010-ben megszüntették a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztériumot és feladatait a Belügyminisztériumhoz helyezték át. A környezet- és természetvédelmi hatáskörök csökkentek és átkerültek a Földművelésügyi Minisztériumhoz, államtitkári szintre (Kiss–Fazekas, 2019). 2015-ben a regionális zöldhatóságokat (amelyek feladata volt például az ipari üzemek ellenőrzése) megfosztották szervezeti önállóságuktól és a megyei kormányhivatalokba integrálták őket. Ez a környezetvédelmi ágazat szabályozási hatáskörének leépülését és a szakértelem csökkenését jelentette, mivel a megyei hivatalok vezetői politikai kinevezettek, gyakran környezetvédelmi képzés és tapasztalat nélkül (Krasznai Kovács–Pataki, 2021).

A természetvédelem finanszírozása folyamatosan csökkent.⁹ Tíz nemzeti parki igazgatóság működik az országban, amelyek korábban természetvédelmi állami jogkörrel (végrehajtási hatáskörrel) rendelkeztek. A nemzeti parkok feladatai és pénzügyi szükségletei az EU-csatlakozás után jelentősen megnövekedtek, de az állami finanszírozás alig nőtt. A növekvő személyi jellegű kiadások a közmunkások megnövekedett számának köszönhetőek, miközben a szakemberek száma stagnált (Kovács, 2017). A magyar természetvédelmi projekteket ma már szinte kizárólag az Európai Bizottság finanszírozza. A környezetvédelmi díjakból származó összes bevételt a központi kormányzat költségvetésébe irányították át. 2018-ban az Agrárminisztériumban a természetvédelmi szakemberek 44%-át elbocsátották (Krasznai Kovács–Pataki, 2021), azonban, ahogy „A” interjúalanyunk megjegyezte, a létszámleépítés a valóságban 60%-os volt, mert néhány nappal a 44%-os elbocsátás nyilvánosságra kerülése után további elbocsátások történtek. Most „egy hősies kis csoport tartja a szőnyeg szélét, amit a politika (a mezőgazdasági érdekcsoportok) a másik oldalon rángat. De más intézményekben is találhatunk olyanokat, akik nagyon óvatosan, sokat kockáztatva próbálják segíteni a természetvédelmet.”

Az uniós forrásokkal való visszaélés a környezetvédelem területén is gyakori (Fülöp, 2022). Ahogy az EU politikájában és finanszírozásában egyre nagyobb szerephez jutott a klímavédelem és a megújuló energia, az Orbán-kormány itt is megragadta a lehetőséget a pénzszerzésre. A vidékfejlesztési forrásokból Orbán veje és annak apja több millió eurót kapott,¹⁰ valamint ugyanez

a kör Orbán török oligarcha barátjával együtt korábban milliárdos uniós pénzekhez jutott napelemparkok létesítésére.¹¹

Magyarország Alaptörvénye (5. oldal, P/1. cikkely) kimondja, hogy „a természeti erőforrások, különösen a termőföld, az erdők és a vízkészlet, a biológiai sokféleség, különösen a honos növény- és állatfajok, valamint a kulturális értékek a nemzet közös örökségét képezik, amelynek védelme, fenntartása és a jövő nemzedékek számára való megőrzése az állam és mindenki kötelessége”.¹²

Az Orbán kormány ugyanakkor megpróbálta jogilag kiüresíteni a természetvédelmet. 2014-ben a T/2366-os törvénytervezet a nemzeti parkoktól a Nemzeti Földalapkezelő Szervezethez helyezte volna át a természetvédelmi területek irányítását. Az Alkotmánybíróság 2015-ben a törvény egyes részeit alkotmányellenesnek minősítette.¹³ Kisebb jogszabálmódosításokkal a civil szervezetek működését is nehezítették. 2020 márciusától például megszüntették a közigazgatási határozatok elleni fellebbezés lehetőségét (beleértve a természet- és környezetvédelmi ügyeket is), és csak a bírósági per lehetősége maradt (nyolc kijelölt bíróságon), ami nagyon költséges és időigényes (Pánovics, 2020). A környezetvédő civil szervezetek számára elérhető támogatások folyamatosan, jelentősen csökkennek. Ugyanakkor, mint más területen, itt is létrejönnek párhuzamos intézmények jelentős állami finanszírozással, miközben a kormányzat törekszik a valódi civil tevékenység kiüresítésére. A Magyar Köztársaság elnöke viszont 2016-ban megalapította a Kék Bolygó Klíma Alapítványt, amely évente több milliárd forint állami támogatást kap többek között ingatlanvásárlásra, konferenciaszervezésre, médiakampanyra. Egy másik „lojális” szervezet, a Klímakutató Intézet a kormány által nagyvonalúan finanszírozott Matthias Corvinus Collegium alatt működik.

A klímaváltozással kapcsolatban szépen kidolgozott magyar kormányzati stratégiák állnak rendelkezésre. Van Nemzeti Energia- és Klímaterv¹⁴ a dekarbonizációról, Nemzeti Éghajlatváltozási Cselekvési Terv I-II,¹⁵ Nemzeti Tiszta Fejlődési Stratégia az energiatakarékosságról és az üvegházhatású gázok kibocsátásáról.¹⁶ Magyarország rendelkezik Nemzeti Természetvédelmi Alaptervvel,¹⁷ Nemzeti Tájstratégiával,¹⁸ Nemzeti Vízstratégiával.¹⁹ Ezek a dokumentumok megfelelnek a klíma- és környezetvédelem „elvárásainak”, de az ipari és az építőipari gyakorlat ettől eltérő lehet. Például a természetet veszélyeztető projektek esetében a kormány ezeket gyakran „nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű” beruházásoknak minősíti.²⁰ Ebben az esetben a beruházó mentesül egyes jogszabályok alól, az engedélyezési eljárások egyszerűsödnek és általában kihagyják az egyébként szükséges környezeti hatásvizsgálatot is. Ezzel a „kiemelt jelentőségű” címmel a beruházók megkerülhetik a helyi önkormányzati beavatkozásokat bármilyen témában (föld, adók, környezetvédelem stb.). 2012-ben 700 beruházást soroltak a kiemelt kategóriába, 2021-ben a becsült számuk 3000 volt (Csanádi et al., 2022).

Energiapolitikai ellentmondások

Az említett zöld kormányzati stratégiáknak összhangban kellene lenniük a megújuló energiaforrások fejlesztésével. 2022-ben a megújuló energiaforrások aránya a magyar energiafogyasztásban 14% volt, ami európai összehasonlításban meglehetősen alacsony.²¹ 2016-ban a 277/2016. (IX. 15.) számú kormányrendelet megtiltotta a szélörművek építését a településhatároktól számított 12 km-es körzetben, ami gyakorlatilag lehetetlenné tette az építkezést a sűrűn lakott országban.²² A 2020-ban készült Nemzeti Energia- és Klímaterv is a szélenergia csökkenését és megszűnését prognosztizálja 2035–2040-re, míg a napenergia növekedését irányozza elő. A szélenergia elhanyagolásának valódi oka nem ismert, hiszen még az energetikai és természetvédelmi szakemberek is egyetértenek abban, hogy a magyar földterület mintegy 10%-a képes lenne a szélenergia termelésére mindenféle környezeti ártalom nélkül (Balázs, 2022). A napenergiát viszont 2016 óta széles körben támogatja az állam, mivel a NER jó üzleti lehetőséget látott a napelemparkokban és néhány farmtulajdonost kisajátítással is megfenyegettek, ha nem engedi át a földet. Az átláthatatlan állami megújulóenergia-támogatási (METÁR) tendereken a miniszterelnök vejéhez kötődő cégek nyertek (SZGK, 2021). 2021 végén a tender feltételei radikálisan megváltoztak egy másik NER üzleti csoporthoz tartozó biomassza-termelő javára, aki megnyerte a pályázatokat (amelyek csak egy napig voltak nyitva).²³ Hálózati problémákra hivatkozva 2021 óta nem jutnak csatlakozási engedélyhez a naperőművek, 2022 ősze óta nem táplálhatnak a hálózatra a kisméretű napelemes rendszerek. A visszatáplálás felfüggesztése a háztartások számára értelmetlenné, a vállalatok számára pedig drágává teszi a napenergia-beruházásokat. Mint „E” interjúalanyunk elmondta, a biomassza problémás lehet, mivel évek óta bizonytalan a hazai felhasználás eredete, a hivatalos statisztikákban a felhasználás jóval meghaladja a forrásokat. Bár a jogszabályok 2022. eleje óta szigorúbb fenntarthatósági igazolást követelnek meg a biomassza-erőművektől, az új rendszer működéséről egyelőre kevés a tapasztalat.

Az energiaátmenetet lassítja és a klímacélok elérését is nehezíti ugyanakkor a fokozódó fakivágás, immár rendeleti háttérrel. Az energiaárak emelkedése nyomán a magyar kormány 2022-ben a 287/2022 (VIII.4.) számú tűzifa-rendeletében felfüggesztette a védett állami erdőkben a fakivágási tilalmat, így a fák kivágása az előzetesen meghatározott kivágási határidőnél akár 20 évvel korábban is megtörténhet, és a madarak fészkelési időszakában is lehet vágni. Az erdőket nem kell a korábban elvárt gondossággal felújítani, a fakitermelő utak engedély nélkül építhetők, és a mezőgazdasági miniszter korlátozás nélkül dönthet úgy, hogy bármely erdő az erdőtervben foglaltakon kívül is kivágható.²⁴ Mint „A” interjúalanyunk rámutatott, a tarvágás már évek óta folyik, most ezt a rendelettel csak legalizálták és kiterjesztették, ráadásul a NER-tulajdonú magánerdőket semmi sem szabályozza. (2019-ben egy 180 éves védett bükkös erdőt rongáltak meg, ahol ritka madárfajok élnek.²⁵ A Balaton-fel-

vidéki erdőkben is hasonló tevékenységeket figyeltek meg.²⁶) A lakossági tiltakozások hatására az agrárminiszter a tűzifa-rendelettel kapcsolatban mindössze egy utasítást adott ki megnyugtatóként, ami viszont nem írja felül a jogszabályt.²⁷ A 2022 őszén bejelentett hatósági áras tűzifa-program politikai marketingeszköznek megfelelt, de környezeti hatásai – főleg, ha a populista intézkedés éveken át fennáll – az erdőkre nézve rendkívül károsak.²⁸

2023 februárjában jelentették be a kormány nagyszabású 6000 milliárd forintos energetikai tervét, amit az EU-s Helyreállítási Alapból szeretne finanszírozni. Ennek része a hálózatfejlesztés, lakossági energiahatékonysági beruházások, megújuló energiaforrások fejlesztése is.²⁹

ILLIBERÁLIS RENDSZER ÉS A KÖRNYEZET: SZEMLÉLTETŐ PÉLDÁK

A következőkben szemléltetjük, hogyan működik a magyar hibrid rezsim a környezet- és természetvédelem területén. Több területen is a környezetvédelmi szempontok elhanyagolását és a profit előnyben részesítését tapasztalhatjuk a természeti értékekkel szemben. Természetesen ez a zöld iparpolitikát és annak hátterét is gyengíti, beleértve az építőipart és a feldolgozóipart is. A természeti értékek pusztulása az éghajlati célok teljesíthetőségét is csökkenti. A következőkben ismertetett esetek azt mutatják, hogy a hatalommal, illetve politikai kapcsolatokkal rendelkező aktorok üzleti, vagy egyéni haszonszerzése (ez gyakorlatilag a korrupció szélesebb értelemben vett definíciója³⁰) és a hibrid rezsim politikai érdekei hogyan írják felül a környezet- és természetvédelem szempontjait és ezt hogyan teszik lehetővé a hatóságok, jogszabályok. Ezáltal szemléltetjük, hogy a hibrid rezsim azon alapvető jellemzője, hogy a politikai elit politikai haszonszerzés céljából instrumentalizálja a törvényi rendelkezéseket és azok megvalósításának hatósági ellenőrzését, érvényesül a zöldpolitikák területén is. A gazdasági aktorok szerint két csoportra oszthatva mutatjuk be eseteinket: az egyik csoportnál a motiváció a hazai kormányközeli cégek és vállalkozók anyagi haszonszerzése, a másiknál pedig a politikai haszon a fő cél a külföldi nagyberuházók kedvezményeivel – de az első csoport anyagi haszna itt is jelen van.

KORMÁNYKÖZELI CÉGEK ÉS VÁLLALKOZÓK

2010-től gyors ütemben épült ki a magyar „haveri kapitalizmus”. Az állami földek (és az EU-ból érkező milliós agrártámogatások³¹) szétosztási gyakorlatát az akkori agrár államtitkár, a biogazdálkodást felkaroló és oktató Ángyán József már 2012-ben bírálta és lemondott. Az élelmiszeripar alapja a mezőgazdasági termelés, így a megfelelő iparpolitikát ezzel az ágazattal is össze kellett

volna hangolni. A biogazdálkodás elterjesztése és támogatása a magyar kormány deklarált célja, 2015–2019 között két és félszeresére nőtt is a biogazdálkodással művelt magyar szántóterület, de az EU-tagországokat tekintve csak a 21. helyen állunk,³² a jelentős Európai Unió támogatások ellenére is. Ángyán nyílt kormányzati kritikájára válaszul 2013-ban az akkor már 22 éve működő Kishantosi Biofarmot, a fenntartható vidékfejlesztést népszerűsítő bemutató és oktató gazdaságot felszámolta az Orbán kormány. 2013-ban 452 hektárnyi mezőgazdasági területükre 20 évre szóló bérleti szerződést ítélt oda a kormány tíz másik (jelentős mezőgazdasági tapasztalattal nem rendelkező) pályázónak. Az új bérlők, becslések szerint 150 millió forint értékű termést tettek tönkre, alig két hónappal azelőtt, hogy az betakarítható lett volna.³³ A per hat évig húzódott, és bár végül 2021-ben Kishantos és a Greenpeace nyert, a mintagazdaság már tönkrement. Ángyánnak volt egy 1990-ben alapított, biológiai gazdálkodást kutató és oktató egyetemi intézete is, amelyet 2014-ben bezártak (Krasznai Kovács–Pataki, 2021). Ennél az esetnél a kormány által kijelölt aktorok földszerzése mellett a „politikai bosszú” is motiváció volt.

A haszonszerzési motívum érvényesülését és a hatósági asszisztenciát ehhez jól mutatják hazánk tavainak esetei. Helyi és országos civil szervezetek rendszeresen tiltakoznak a magyar tavak építkezésekkel történő környezetrombolása ellen, többnyire eredménytelenül. 2018-ban elfogadták a 1861/2016. XII. 27. 2020-tól hatályos, a *Balaton* fejlesztéséről szóló törvényt, mintegy 130 milliárd forintos állami támogatással.³⁴ A beruházási tervekben Orbán legközelebbi barátai és veje szerepelnek a tó körüli kempingek és szállodák tulajdonosaiként (Keller-Alant, 2018). A Balaton-fejlesztési programot „nemzetgazdaságilag kiemelt jelentőségű” beruházássá nyilvánították, így az mentesül az általános szabályok alól. A gyermektáborokat eladták apartmanok építésére, a strandokat privatizálták, az ingyenes strandok eltűntek.³⁵ Védett erdőt vágta ki (előzetes bejelentés nélkül) egy helyi polgármester fia kedvéért,³⁶ és fokozottan védett nádasokat távolítottak el. Hasonló pusztítás történt a történelmi és európai védettségű Tihanyi-félszigeten is a NER érdekei miatt (Csanádi et al, 2022). A Balaton körül 37 településen történt fakivágás, nádpusztítás és felesleges építkezés (Horn, 2022).

Az osztrák határon fekvő *Fertő-tavon*, amely védett állatok és vonuló madarak lakhelye, a kormány nagyszabású fejlesztési projektet finanszíroz „stratégiai turisztikai területté” nyilvánítva azt. A miniszterelnök barátja (Mészáros Lőrinc) egy hatalmas luxushotel építését tervezi tenispályákkal, parkolóval és jachtbőlével a tó partján és a beruházás a helyi és külföldi tiltakozások ellenére elindult (Erdélyi, 2019). Az építkezés érinti a törvény által védett³⁷ tó medrét és partját, de ennek ellenére a helyi vízügyi igazgatóság engedélyt adott rá.

A *Velencei-tó* körüli településeken is számos kormányközeli vállalkozó építkezése folyik. Az egyikben homokos strandot és plázát építettek, a másokban

237 ezer négyzetméter közterületet adtak magánkézbe, földeket minősítettek át, szabad strandokat zártak el a nyilvánosság elől.³⁸ A Velencei-tó vízszintje 2021-re kritikusan alacsony szintet ért el, a tó megmentéséhez és helyreállításához 40 milliárd forintba lenne szükség, amit a kormány nem volt hajlandó biztosítani (Inotai, 2021). Ezzel egy időben azonban 2021-ben döntés született egy 43 milliárd forintos óriási evezős sportközpont építéséről, amelyet az Orbán fiának barátja tulajdonában lévő West Hungaria Bau nevű cég épít (Zsilák, 2021).

A *tatai Öreg-tó* is természetvédelmi terület, rengeteg vándormadár élőhelye. Az Avalon Park Kft. (a kormány által támogatott Hell Energy csoporthoz tartozó cég³⁹) úgy döntött, hogy 120 szobás szállodát épít a parton, ezzel veszélyeztetve az egyedülálló természeti helyet (Zsuppán, 2021). A helyi lakosság hevesen tiltakozott a szálloda ellen, de mint „C” interjúalanyunk elmondta, az Avalon képviselője nem kommunikált velük, a polgármester támogatta az építkezést, a tatai országgyűlési képviselő pedig még a civilek petícióját sem vette át. Ennek ellenére a civilek helyi népszavazást szerveztek, ahol a helyi lakosság nagyon aktív volt. Ahogy „C” interjúalany elmondta, sokan hazajöttek külföldről, vagy lemondták a nyaralásukat a 2022. július 31-ére kitűzött esemény miatt. Végül a népszavazás nem lett érvényes, de az kiderült, hogy a lakosság erősen elutasítja a projektet. Az építkezés terveiről azonban nem mondtak le, „közművezeték épül a kitűzött terület irányába” (C). A tatai képviselő-testület korábbi ígérete ellenére november 30-án módosította a helyi építési szabályzatot, amibe a „kulturális rendezvény” helyett „kulturális rendeltetés” létesíthetősége került bele az adott területen.⁴⁰

A kormányközeli vállalkozások legfőbb terepe az építőipar.⁴¹ A magyar hibrid rendszerben az építkezésekből származó profit felülírja a természetvédelmi szempontokat. A kétharmados törvényhozás segítségével a kormány a budapesti természeti területeket romboló beruházások többségét is „kiemelt jelentőségű” beruházássá nyilvánította. Régi nagy fákat vágtak ki vagy tettek tönkre a lakossági tiltakozások ellenére például a Városliget-projekt miatt. Társadalmi tiltakozás volt az észak-budapesti Duna-partra tervezett mobilgát ellen is, amely 1500 darab többszáz éves fa eltávolítását tette volna szükségessé. A gát egy olyan területet védett volna, amelyre kormányközeli vállalkozó kapott építési engedélyt.⁴² A fővárosi főpolgármester-váltás következtében a mobilgát tervét elvetették. Ugyanakkor az elmúlt évtizedben megszaporodtak a NER-es vállalkozók irodaházai, szállodái és társasházai, amelyeket gyakran szintén kiemelt jelentőségű beruházásnak minősítettek. A budai részen erdős, zöld területeket pusztítottak el.⁴³ A műemlékvédelmet és az önkormányzati panaszokat sem vették figyelembe a kormányzati baráti körbe tartozó orosz oligarcha angyalföldi beruházásánál,⁴⁴ hasonlóan a miniszterelnök török barátjának városrész-építéséhez a Vágóhíd helyén.⁴⁵ A fővárososon kívül több városban a helyi hatóságok eladtak és/vagy átminősítettek területeket, kivon-

va azokat a jogi védelem alól, módosítva a szabályokat és engedélyt adva különféle építkezésekre.⁴⁶

Amellett, hogy a NER építkezései természetvédelmi területeket rombolnak le, egyes vállalataik is felelőtlenül működnek. Jól példázza ezt a Mátrai Erőmű–Viresol esete. A német többségi tulajdonos 2017-ben 5,9 milliárd forintért adta el a veszteséges Mátrai Erőművet egy olyan holdingnak, amely részben Mészáros tulajdonában van. A Mátrai Erőmű pénzügyi tartalékait osztalékként fizették ki a tulajdonosoknak, veszélyeztetve a dolgozók bérének kifizetését. 2019 végén az MVM 17,4 milliárd forintért vette meg az erőművet, majd további 57 milliárd forintot költött a cégre. Így 5,9 milliárd forint (a 2017-es ár) helyett 74,4 milliárd forintot költöttek a cégre az adófizetők pénzéből (Magyar, 2020).

2019 őszén a Mátrai Erőmű dolgozói megbetegedtek, mert az üzem víztározójába mérgező anyag került, ami a helyi patak halainak pusztulását is okozta. A polgármester napokig nem reagált, a kormány szóvivő szerint pedig „nem találtak szabálytalanságot”. Hónapokkal később kiderült, hogy a víztározó szennyezése nyár óta folyamatos volt, erről a Mátrai Erőmű vezetői is tudtak, de nem tájékoztatták a dolgozókat. A szennyezés a Viresolból, Mészáros közeli keményítőgyárából származott. A hatóságok vonakodva vizsgáldtak, a dokumentumokat titkosították, és végül a rendőrség és a megyei ügyészség is megállapította, hogy nem történt szabálytalanság és nem vonható felelősségre a cég. A helyiek hallgattak, mert a Mészáros-féle erőmű és a keményítőgyár foglalkoztat szinte mindenkit az egész környéken. Ez az eset is, hasonlóan a Jia et al. (2018) által leírt államilag pártfogolt kínai cégek védelméhez, azt mutatja, hogy hibrid rendszerekben, autokráciákban a hatalmon levők gazdasági érdekeltségéinél nincs valódi hatósági ellenőrzés, ha felelőtlenül járnak el.

Külföldi nagyberuházók érdekei

A kormány által támogatott külföldi cégek is jelenthetnek környezeti kockázatot. A német nagybefektetők közvetlen kormányzati összeköttetései köztudottak (Panyi, 2020). A kormány pedig akkor is kiszolgálja igényeiket (gyors jogszabálymódosítással, rendeletekkel), ha azzal a természetvédelem sérül. 2010-ben például gyorsított rendeleti eljárással minősítették át Natura 2000 területet beruházási célterületté, az Audi bővítése érdekében.⁴⁷ „F” interjúalanyunk szerint „a gyorsaság és flexibilitás kedvező a külföldi befektetőknek, az alkuerő mérettől és beruházástól is függ”.

Az egyik, napjainkban erősen vitatott téma a hatalmas energia- és vízigényű ázsiai tulajdonú elektromos akkumulátorokat gyártó vállalatok működése. 2018 és 2022 között tizenkilenc ázsiai akkumulátorgyártáshoz köthető vállalat kapott jelentős állami támogatást (átlagosan a beruházásuk 11,5%-át) a

magyar kormánytól. Debrecen területére például 3330 milliárd Ft értékű új (kínai és dél-koreai) akkumulátorgyártó beruházásokat jelentettek be 2022-ben. A gyárak kiváló minőségű termőföldekre épülnek. Mint „D” interjúalanyunk rámutatott, a dél-koreai cégek ráadásul általában elavult és környezet-szennyező technológiát hoznak Magyarországra, miközben az EU a kiterjesztett gyártói felelősség elve szerint a fogyasztás utáni szakaszban a gyártó országnak kell gondoskodnia ezen akkumulátorok újrahasznosításáról. Ezen új iparág erőltetett fejlesztését nem hangolták össze az agrárpolitikával, vízgazdálkodással, természetvédelemmel és energiapolitikával. A már működő dél-koreai akkumulátorgyárak zaj-, víz- és légszennyezést, valamint számos lakossági panaszt okoztak. A magyar hatóságok reakciója minden esetben három hasonló mintát mutat (Éltető, 2023):

1. A kormány az akkumulátorgyárak építését „nemzetgazdasági szempontból jelentős, kiemelt beruházásnak” minősíti, továbbá 2020-ban rendelettel különleges gazdasági övezetek kialakítását tették lehetővé. (Az első Gödön, a Samsung akkumulátorgyár számára hozták létre, majd 2021-ben Ivánca körül jött létre a második, ahol a koreai SK Innovation építi a harmadik magyarországi akkumulátorgyárát). Ezekre a kiemelt beruházásokra egyszerűsített eljárások, enyhébb szabályozások vonatkoznak, és az önkormányzatoknak nincs beleszólásuk a döntésekbe.

2. Nincs előzetes társadalmi konzultáció és tájékoztatás, a döntések nem átláthatóak, a beruházási engedélyeket gyors(ított)an megadják és az építkezés hamar megkezdődik.

3. Problémák esetén a gyárak és a hatóságok titkosítják, visszatartják vagy késleltetik az információkat, a vizsgálatok hiányoznak vagy nem elég alaposak. A gyárakat ritkán büntetik, ha igen, akkor kis pénzüsszegekkel.

Ez utóbbira jó példa a gödi Samsung akkumulátorgyár esete. „B” interjúalanyunk említette, hogy a cég 1,5 évet kapott a zajcsökkentési intézkedési terv elkészítésére, majd az időszak végén egy csendes napon mérték a zajt, bizonyítva, hogy minden rendben van. Később, mivel a zajhatárértéket folyamatosan újra túllépték, a gyár újabb 1,5 évet kapott egy újabb intézkedési terv teljesítésére. 2022-ben a civilek egy akkumulátorgyárakban használt mérgező oldószert találtak 14 méter mélyen a talajvízben, de a hivatalos ellenőrzés csak a csapadékvíz-tározók környezetében végez ellenőrző vizsgálatokat, 1,5-2 méter mélyen. A civil feljelentést a vízügyi hatóság azzal utasította el, hogy a civileknek nincs bizonyítékuk arra, hogy a mérgező hatású oldószert a Samsungtól származik. Később adatigénylési per során kiderült, hogy a gyár területén lévő monitoringkútból 2016 óta nem vettek vízmintát és a kutat 2018-ban be is tették.⁴⁸

Ezek a beruházások a következő években Magyarország energiatermelési kapacitásának jelentős növelését teszik szükségessé. A lakosság aggódik a helyi

vízellátásért is, a Debrecenben épülő kínai óriásgyár ellen újabb petíciók születtek és heves lakossági fórumok zajlottak. Ennek ellenére a gyár a katasztrófavédelmi és környezethasználati engedélyt is megkapta. A gyárak körüli infrastruktúra és vezetékhálózat kiépítését kormányközeli cégek végzik, adófizetői pénzből. Az akkumulátorgyártó nagyhatalommá válás kitűzött politikai célja miatt sérül tehát a lakosság élhető környezethez való joga és a környezet védelme.

KÖVETKEZTETÉSEK

Cikkünkben rávilágítottunk a kortárs hibrid rendszerek egyik, eddig elhanyagolt fejlődési vetületére, a környezeti dimenzióra. Hipotézisünk szerint ezekben a hibrid rezsimekben a zöld fejlődési célok és gazdaságpolitika eszközzé válik a politikai elit érdekeinek szolgálatában, elsősorban a politikai hatalom fenntartása és a járadékszerzés érdekében. Következésképpen a környezetvédelmet és a zöld politikákat elhanyagolják, vagy a politikai elit gazdagodására használják fel.

Az eseteinkkel illusztrált magyar gyakorlat azt mutatja, hogy a zöld iparpolitika elvei nem érvényesülnek. Nincsenek fejlesztési elvek, nincs jövőkép, nincs koordináció és nincs elszámoltathatóság. Nem találunk olyan koherens gazdaságpolitikát, amely tiszteletben tartaná a fenntarthatósági és klímavédelmi szempontokat. Az elkészített stratégiák célja az uniós követelmények teljesítése (a zöld elköteleződés látszatának fenntartása) és az uniós pénzügyi források bevonása, ahol viszont motiváció a kormányközeli szereplők vagyonszerzése is.

Magyarország esete rávilágít arra, hogy a hibrid rendszerek torz intézményi keretei között sokkal nagyobb a zöld iparpolitikák kiüresedésének kockázata, mint a demokráciákban, ahol működnek a fékek és ellensúlyok és élénk a civil társadalom.

A zöld szempontok elhanyagolásának fő mechanizmusai minden területen hasonlóak: 1. Nincs társadalmi konzultáció és részvétel, nincs átláthatóság és tájékoztatás; 2. A döntéshozatal központosított (a szennyező gyárakat a „jelentős kiemelt beruházások” közé sorolják, és kivonják az önkormányzatok hatásköréből), a környezeti szempontok helyett a politikaiak érvényesülnek; 3. A kapcsolódó hatóságok és szabályozások politikai foglyul ejtése és/vagy kiüresítése történik; 4. A civil kezdeményezések és szervezetek elnyomása és ellehetetlenítése; 5. Átpolitizált a kommunikáció és erős a propaganda (szükség esetén kettős beszéd, más retorika alkalmazása a nemzetközi színtér és a hazai választók felé).

Az illiberális politika tehát károsítja a környezetet és veszélyezteti a zöld fejlődést. A zöld gazdaságpolitikák persze eltérőek lehetnek a különféle hibrid rendszerekben – ami további vizsgálatot és összehasonlító elemzést igényel –,

mindazonáltal a zöld szempontok instrumentalizálásának logikája közös jellemzőnek tűnik.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmányhoz fűzött értékes észrevételekért köszönettel tartozunk a két anonim lektornak.
- ² Bár a hibridológia a társadalomtudományokban sokáig elsősorban a poszt-kolonialista diskurzusban használt kategória volt, napjainkra elterjedt ennek általánosabb használata a hibrid rezsimiek elemzésére (Cassani, 2014; Morlino, 2021)
- ³ Dahl (1971) nyomán ezek: 1) általános választójog; 2) rendszeres, szabad, versengő, tisztességes választások; 3) egynél több politikai párt; és 4) különböző és alternatív információforrások jelenléte.
- ⁴ Megjegyezzük ugyanakkor, hogy meglepő módon nemcsak a hazai kormányzati retorikában (György, 2017; Matolcsy, 2020), de a nemzetközi szakirodalomban is elterjedtek a magyar rezsimet fejlesztő államként aposztrofáló nézetek (Appel és Orenstein 2018; Bluhm és Varga 2020; Wilkin, 2016). Ezek tényalapú cáfolata külön tanulmányt igényelne.
- ⁵ <https://miniszterelnok.hu/a-magyar-csaladok-helyett-a-klimaromboloknak-kell-megfizetniuk-a-klimavedelem-arat/>
- ⁶ <https://magyarnarancs.hu/belpol/a-globalizacio-fedoszerve-125247>
- ⁷ <https://masfelfok.hu/2021/11/05/europai-unios-klimapolitika-magyarorszag-fit-for-55-lakossag/>
- ⁸ <https://www.reuters.com/world/europe/hungarys-pm-orban-blames-eu-climate-change-actions-energy-price-surge-2021-10-08/>
- ⁹ <https://www.mme.hu/lejtmenetben-termeszetvedelem>
- ¹⁰ <https://szeged.hu/cikk/tovabb-novelte-birtokait-a-tiborc-z-csalad>
- ¹¹ <https://www.valaszonline.hu/2018/12/13/bizonyitek-adnan-polat-a-magyar-nemzeti-burzszozia-uj-tagja/>
- ¹² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100425.atv>
- ¹³ <https://hirado.hu/2015/06/01/alkotmanyellenes-az-allami-foldvagyonrol-szolo-torveny-nemzeti-parkokkal-kapcsolatos-modositasa/>
- ¹⁴ https://energy.ec.europa.eu/system/files/2020-01/hu_final_necp_main_hu_0.pdf
- ¹⁵ <https://hirlevel.egov.hu/2020/01/27/megjelent-az-elso-eghajlatvaltozasi-cselekvesi-terv-es-mellekletei/>
- ¹⁶ <https://cdn.kormany.hu/uploads/document/6/66/666/666e0310ef20606fba9f96f4fbf0d74bbaa1638e.pdf>
- ¹⁷ https://termeszetvedelem.hu/_user/browser/File/Stragegia/NTA%20IV%2027_2015%20OGY%20hat.pdf
- ¹⁸ <https://cdn.kormany.hu/uploads/document/b/b4/b42/b426a961f7c7582d907614cd1a7819b190eff042.pdf>
- ¹⁹ <https://www.vizugy.hu/vizstrategia/documents/997966DE-9F6F-4624-91C5-3336153778D9/Nemzeti-Vizstrategia.pdf>
- ²⁰ <https://njt.hu/jogszabaly/2006-53-00-00>

- ²¹ <https://mavir.hu/web/mavir/energia-mix-eromuvi-brutto-termeles-es-teljes-brutto-villamosenergia-felhasznalas-adatok>
- ²² <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1600277.KOR×hift=20160923&txtreferer=00000001.txt>
- ²³ <https://telex.hu/gazdasag/2022/01/28/napenergia-helyett-biomassza-meglepo-iranyt-vett-a-magyar-megujulo-tamogatas>
- ²⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A2200287.KOR&dbnum=1>
- ²⁵ <https://168.hu/itthon/kivagtak-az-egyik-legidosebb-180-eves-magyarorszagi-erdot-a-bukki-nemzeti-parkban-167687>
- ²⁶ <https://qubit.hu/2022/08/24/a-tarvag-as-mar-a-tuzifarendelet-elott-is-gyakorlat-volt-a-tobbszorosen-vedett-balatonfuredi-erdoben>
- ²⁷ <https://merce.hu/2022/08/16/az-agrarminiszter-utasitasa-aligha-jelent-valodi-akadalyt-a-rendeletben-engedelyezett-tarvag-asok-elott/>
- ²⁸ <https://blog.rekk.hu/bejegyzes/40/15-ev-amire-eleg-az-osszes-magyar-erdo#more>
- ²⁹ <https://telex.hu/gazdasag/2023/02/06/lantos-csaba-es-navracsics-tibor-soha-nem-latott-kozel-6000-milliard-forintos-energiatervet-keszit>
- ³⁰ <https://transparency.hu/antikorrupcios-kisokosok/korrupcio/>
- ³¹ <https://www.nytimes.com/2019/11/03/world/europe/eu-farm-subsidy-hungary.html>
- ³² <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/okogazd/index.html>
- ³³ https://hvg.hu/gazdasag/20140412_Elindult_a_foldfoglalas_Kishantason
- ³⁴ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A16H1861.KOR&txtreferer=00000003.TXT>
- ³⁵ <https://24.hu/belfold/2017/02/13/felaron-eladtak-az-egyik-legnagyobb-balaton-kempinget-titokban-apartmanhazakat-epitenenek-a-helyere/>
- ³⁶ <https://444.hu/2019/03/21/vedett-teruleten-volt-az-a-balaton-parti-erdo-amit-a-polgarmester-fianak-kedveert-taroltak-le?fbclid=IwAR3SRFkacWkWqjOw6oHYXcbQEW2z2CVkvQmAzgqG4FGZsLlea8f97sI6NI>
- ³⁷ <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1400083.kor>
- ³⁸ <https://atlatszo.hu/2021/04/23/meguntak-hogy-kiarusitjak-a-velencei-to-partszakaszait-tuntetnek-a-civilek-levelben/>
- ³⁹ <https://forbes.hu/uzlet/hell-energy-beszamolo-2021-100-milliard/>
- ⁴⁰ <https://merce.hu/2022/12/17/atirta-az-epitesi-szabalyokat-a-tatai-varosvezetes-azon-a-telken-amelyet-nepszavazassal-vedtek-a-helyiek/>
- ⁴¹ <https://mfor.hu/cikkek/vallalatok/furdenek-az-osztalekban-a-ner-es-epitoipari-cegek.html>
- ⁴² <https://magyarnarancs.hu/belpol/orbanista-milliardosok-epitkeznek-a-romai-parton-101106>
- ⁴³ <https://atlatszo.hu/kozpenz/2020/06/19/az-ingatlanmagnas-cege-elbontotta-a-hegyoldalt-a-xii-keruletben-hogy-luxuslakasokat-epitsen/>
- ⁴⁴ https://nepszava.hu/3181402_lang-negyed-rahimkulov-tarsashaz-beruhazas-angyalfold
- ⁴⁵ <https://www.napi.hu/magyar-vallalatok/kozvago-hid-beruhazas-bontas-muemlek-ferencvaros-adnan-polat-inacsy-miklos.699777.html>
- ⁴⁶ <https://atlatszo.hu/orszagszerte/2022/05/25/mezogazdasagi-teruleten-epul-luxustanya-szentendren-a-helyieknek-nem-tetszik/>, https://www.debreciner.hu/cikk/10637_teniszkozpont_pallagon_altempom_debrecen_debreciner

- ⁴⁷ <http://reflexegyeselet.hu/index.php/termeszetvedelem/344-a-termeszet-legazolva-megint-egy-beruhazas-gyori-modra-2>
- ⁴⁸ <https://atlatszo.hu/kornyezeti/2023/01/12/pert-nyertunk-es-kiderult-betemettek-a-kutat-ami-megmutatna-mergezi-e-a-talajvizet-a-godi-akkumulatorgyar/>

IRODALOM

- Ágh, Attila (2016): The Decline of Democracy in East-Central Europe: Hungary as the Worst-Case Scenario. *Problems of Post-Communism*, Vol. 63, No. 5-6, 277–287. <https://doi.org/10.1080/10758216.2015.1113383>
- Aiginger, Karl–Rodrik, Dani (2020): Rebirth of industrial policy and an agenda for the twenty-first century. *Journal of Industry, Competition and Trade*, Vol. 20, 189–207. <https://doi.org/10.1007/s10842-019-00322-3>
- Allan, Bentley–Lewis, Joanna I.–Oatley, Thomas (2021): Green Industrial Policy and the Global Transformation of Climate Politics. *Global Environmental Politics*, Vol. 21, No. 4, 1–19. https://doi.org/10.1162/glep_a_00640
- Altenburg, Tilman–Assmann, Claudia (eds.) (2017): *Green Industrial Policy. Concept, Policies, Country Experiences*. Geneva–Bonn, UN Environment, German Development Institute.
- Amsden, Alice H. (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford, Oxford University Press.
- Antal, Attila (2021): Authoritarian Populism, Environmentalism and Exceptional Governance in Hungary. *Czech Journal of Political Science/Politologicky Casopis*, Vol. 3, 209–228.
- Appel, Hilary–Orenstein, Mitchell A. (2018): *From Triumph to Crisis: Neoliberal Economic Reform in Postcommunist Countries*. New York, Cambridge University Press.
- Balázs Zsuzsanna (2022): Nyakunkon az energiaválság miért nem lehet szélérőművet építeni Magyarországon. <https://qubit.hu/2022/09/16/nyakunkon-az-energiavalsag-miert-nem-lehet-szeleromuvet-epiteni-magyarorszagon>
- Bárd, Petra–Pech, Laurent (2019): How to build and consolidate a partly free pseudo democracy by constitutional means in three steps: The ‘Hungarian model’. *Reconnect Working Paper*, no 4. Leuven, European Commission. <https://reconnect-europe.eu/wp-content/uploads/2019/10/RECONNECT-WP4-final.pdf>.
- Bartha, Attila–Boda, Zsolt–Szikra, Dorottya (2020): When Populist Leaders Govern: Conceptualising Populism in Policy Making. *Politics and Governance*, Vol. 8, No. 3, 71–81. <https://doi.org/10.17645/pag.v8i3.2922>
- Barwick, Panle J.–Kalouptsi, Myrto–Zahur, Nahim B. (2019): China’s industrial policy: An empirical evaluation. *NBER working paper*, 26075.
- Bättig, Michèle–Bernauer, Thomas (2009): National Institutions and Global Public Goods: Are Democracies More Cooperative in Climate Change Policy? *International Organization*, Vol. 63, No. 2, 281–308. <https://doi.org/10+10170S0020818309090092>
- Bernauer, Thomas–Koubi, Vally (2009): Effects of political institutions on air quality. *Ecological Economics*, Vol. 68, No. 5, 1355–1365. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2008.09.003>

- Biswas, Amit–Farzanegan, Mohammad R.–Thum, Marcel (2012): Pollution, shadow economy and corruption: Theory and evidence. *Ecological Economics*, Vol. 75, March, 114–125. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.01.007>
- Bluhm, Katharina–Varga, Mihai (2020): Conservative Developmental Statism in East Central Europe and Russia. *New Political Economy*, Vol. 25, No. 4, 642–659. <https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1639146>
- Bogaards, Matthijs (2009): How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism. *Democratization*, Vol. 16, No. 2, 399–423. <https://doi.org/10.1080/13510340902777800>
- Bohle, Dorothee–Greskovits, Béla (2019): Politicising embedded neoliberalism: continuity and change in Hungary’s development model. *West European Politics*, Vol. 42, No. 5, 1069–1093. <https://doi.org/10.1080/01402382.2018.1511958>
- Botos Balázs (2010): *Az iparpolitika metamorfózisa*. Budapest, Harmattan Kiadó.
- Bozóki, András–Hegedűs, Dániel (2018): An externally constrained hybrid regime: Hungary in the European Union. *Democratization*, Vol. 25, No. 7, 1173–1189. <https://doi.org/10.1080/13510347.2018.1455664>
- Bueno de Mesquita, Bruce–Smith, Alastair–Siverson, Randolph M.–Morrow, James D. (2003): *The logic of political survival*. Cambridge, The MIT Press.
- Bulfone, Fabio (2022): Industrial policy and comparative political economy: A literature review and research agenda. *Competition and Change*, Vol. 27, No. 1, 22–43. <https://doi.org/10.1177/10245294221076225>
- Burck, Jan–Uhlich, Thea–Bals, Chrisoph–Hohne, Niklas–Nascimento, Leonardo–Tavares, Monica–Strietzel, Elisabeth (2022): *Climate Change Performance Index Results 2023*. New Climate Institute, Germanwatch, 32. <https://ccpi.org/>
- Cassani, Andrea (2014): Hybrid What? Partial Consensus and Persistent Divergences in the Analysis of Hybrid Regimes. *International Political Science Review*, Vol. 35, No. 5, 542–558. <https://doi.org/10.1177/019251211349575>
- Chang, Ha-Joon–Andreoni, Antonio (2020): Industrial policy in the 21st century. *Development and Change*, Vol. 51, No. 2, 324–351. <https://doi.org/10.1111/dech.12570>
- CJEU (2020): The restrictions imposed by Hungary on the financing of civil organisations by persons established outside that Member State do not comply with EU law. *Judgment in Case C-78/18 Commission v Hungary*. Court of Justice of the European Union PRESS RELEASE No 73/20 Luxembourg, 18 June 2020. <https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-06/cp200073en.pdf>
- Csaba, László (2022): Unorthodoxy in Hungary: an illiberal success story? *Post-Communist Economies*, Vol. 34, No. 1, 1–14. <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1641949>
- Csanádi, Mária–Gerő Márton–Hajdú Miklós–Kovács Imre–Laki Mihály–Tóth István János (2022): *Dynamics of an Authoritarian System – Hungary 2010–2021*. Budapest, CEU Press.
- Csehi, Robert (2019): Neither episodic, nor destined to failure? The endurance of Hungarian populism after 2010. *Democratization*, Vol. 26, No. 6, 1011–1027. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1590814>
- Dahl, Robert A. (1971): *Poliarchy: Participation and Opposition*. New Haven, Yale University Press.

- Doner, Richard F.–Ritchie, Bryan K.–Slater, Dan (2005): Systemic Vulnerability and the Origins of Developmental States: Northeast and Southeast Asia in Comparative Perspective. *International Organization*, Vol. 59, No. 2, 327–361.
- Éltető Andrea (2023): *Akkumulátorgyártás Magyarországon*. KRTK Világgazdasági Intézet, Műhelytanulmányok No. 147.
- Erdélyi Katalin (2019): Helyi lakosokkal és Ausztriával is konfrontálódik a kormány a Fertő-tavi óriásberuházás miatt. *Átlátszó*, August 19, 2019, <https://atlatszo.hu/kozpenz/2019/08/19/helyi-lakosokkal-es-ausztriaval-is-konfrontalodik-a-kormany-a-ferto-tavi-oriasberuhazas-miatt/>
- Fábry, Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London, Palgrave MacMillan.
- Ferrarinni, Andrea–Barbieri, Elisa–Biggeri, Mario–Di Tomasso, Marco R. (2021): Industrial policy for sustainable human development in the post-Covid19 era. *World Development*, Vol. 137, 1–15. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105215>
- Fülöp, Orsolya (2022): OLAF finds irregularities in EU-funded waste management projects in Hungary – we have investigated one. <https://english.atlatszo.hu/2022/11/28/olaf-finds-irregularities-in-eu-funded-waste-management-projects-in-hungary-we-have-investigated-one/>
- Gilbert, Leah–Mohseni, Payam (2011): Beyond Authoritarianism: The Conceptualization of Hybrid Regimes. *Studies in Comparative International Development*, Vol. 46, No. 3, 270–297. <https://doi.org/10.1007/s12116-011-9088-x>
- Greskovits Béla (2015): The Hollowing and Backsliding of Democracy in East Central Europe. *Global Policy*, Vol. 6, No. 1, 28–37. <https://doi.org/10.1111/1758-5899.12225>.
- Gyórfy Dóra–Martin József Péter (2022): Legitimacy and Authoritarian Decline: The Internal Dynamics of Hybrid Regimes. *Problems of Post-Communism*, <https://doi.org/10.1080/10758216.2021.2023579>
- György László (2017): *Egyensúlyteremtés: a gazdaságpolitika missziója*. Budapest, Századvég Kiadó.
- Hoerber, Thomas–Kurze, Kristina–Kuenzer, Joel (2021): Towards Ego-Ecology? Populist Environmental Agendas and the Sustainability Transition in Europe. *The International Spectator*, Vol. 56, No. 3, 41–55. <https://doi.org/10.1080/03932729.2021.1956718>
- Horn Gabriella (2022): A NER-elit áll a tőparti természetromboló beruházások többsége mögött. 5. April, 2022, *Átlátszó*. <https://atlatszo.hu/kozpenz/2021/05/27/a-ner-elit-all-a-toparti-termeszetrombolo-beruhazasok-tobbsege-mogott/>
- Huber, Robert A.–Maltby, Tomas–Szulecki Kacper–Ćetković, Stefan (2021): Is populism a challenge to European energy and climate policy? Empirical evidence across varieties of populism. *Journal of European Public Policy*, Vol. 28, No. 7, 998–1017, <https://doi.org/10.1080/13501763.2021.1918214>
- Inotai, Edit (2021): Cooperation evaporates over Hungary’s dying lake Velence, *BalkanInsight*, 11. August. <https://balkaninsight.com/2021/08/11/cooperation-evaporates-over-hungarys-dying-lake-velence/>
- Jia, Nan Jing Shi–Wang, Yongxiang (2018): The Interdependence of Public and Private Stakeholder Influence: A Study of Political Patronage and Corporate Philanthropy in China. *Sustainabil-*

- ity, *Stakeholder Governance, and Corporate Social Responsibility*, Vol. 38, 69–93. <https://doi.org/10.1108/S0742-332220180000038007>
- Johnson, Chalmers (1982): *MITI and the Japanese Miracle. The Growth of Industrial Policy, 1925–75*. Stanford, Stanford University Press.
- Kammerlander, Andreas–Schulze, Günther G. (2020): Are democracies cleaner? *European Journal of Political Economy*, 64. <https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2020.101920>
- Keller-Alant Ákos (2018): Az ellopott Balaton. *Magyar Narancs*, March 8, 2018. <https://magyarnarancs.hu/belpol/az-ellopott-balaton-109188>.
- Kiss, Emőke–Fazekas, István (2019): Institutional changes in Hungarian environmental policy between 1998 and 2018. *Acta Universitatis Sapientiae, Agriculture and Environment*, Vol. 11, No. 1, 38–50, <https://doi.org/10.2478/ausae-2019-0004>
- Kornai János (2016): Még egyszer a „rendszerparadigmáról”. Tisztázás és kiegészítések a poszt-szocialista régió tapasztalatainak fényében, *Közgazdasági Szemle*, Vol. 63, No. 10, 1074–1119, <http://dx.doi.org/10.18414/KSZ.2016.10.1074>
- Kornai, J. (2015): ‘Hungary’s U-Turn’. *Capitalism and Society*, 10, 1.
- Körösényi András (2017): Weber és az Orbán-rezsim: plebiszciter vezérdemokrácia Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, Vol. 26, No. 4, 7–28.
- Körösényi, András–Patkós, Veronika (2017): Liberal and Illiberal Populism: The Leadership of Berlusconi and Orbán. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 8, No. 3, 315–338. <https://doi.org/10.14267/cjssp.2017.3S.14>
- Kovács, Mátyás János–Trencsényi, Balázs (eds.) (2020): *Brave New Hungary. Mapping the ‘System of National Cooperation’*. Lanham–London, Lexington Books.
- Kovács Eszter (2017): A nemzeti park igazgatóságok 2000–2015 közötti költségvetésének értékelése az alapfeladataik tükrében. *Természetvédelmi Közlemények*, Vol. 23, 201–223, <https://doi.org/10.20332/tvk-jnatconserv.2017.23.201>
- Krasznai Kovács, Eszter–Pataki, György (2021): The Dismantling of Environmentalism in Hungary. In: Krasznai Kovács, Eszter (ed.): *Politics and environment in Eastern Europe*. Open Book Publishers, 25–53.
- Kulin, Joakim S–Ingemar Johansson, Sevä–Dunlap, Riley E. (2021): Nationalist Ideology, Rightwing Populism, and Public Views about Climate Change in Europe. *Environmental Politics*, Vol. 30, No. 7, 1111–1134, <https://doi.org/10.1080/09644016.2021.1898879>
- Levitsky, Steven–Way, Lucan A. (2010): *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Levitsky, Steven–Way, Lucan A. (2020): The New Competitive Authoritarianism. *Journal of Democracy*, Vol. 31, No. 1, 51–65. <https://doi.org/10.1353/jod.2020.0004>
- Magyar Bálint (2015): *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Magyari Péter (2020): Így keresett rengeteg pénzt Mészáros az állam kárára. [444.hu. https://444.hu/tldr/2020/09/07/igy-keresett-rengeteg-penz-t-meszaros-az-allam-karara](https://444.hu/tldr/2020/09/07/igy-keresett-rengeteg-penz-t-meszaros-az-allam-karara).
- Matolcsy György (2020): *Egyensúly és növekedés, 2010-2019*. Budapest, Pallas Athéné Books.
- Mazzucato, Mariana (2021): *Mission Economy. A moonshot guide to changing capitalism*. Penguin Books Limited.

- Mittiga, Ross (2022): Political Legitimacy, Authoritarianism, and Climate Change. *American Political Science Review*, Vol. 116, No. 3, 998–1011, <https://doi.org/10.1017/S0003055421001301>
- MKOGY (2017): 2017. évi LXXVI. törvény a külföldről támogatott szervezetek átláthatóságáról <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1700076.TV>.
- Morlino, Leonardo (2021): Hybrid regimes. In: Sajó, András–Uitz, Renáta–Holmes, Stephen (eds.) *Routledge Handbook of Illiberalism*. 142–152, New York, Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367260569>
- Naughton, Barry (2021): *The Rise of China's Industrial Policy, 1978 to 2020*. Boulder, Lynne Rienner.
- Orenstein, Mitchell A.–Bugarcic, Bojan (2020): Work, family, Fatherland: the political economy of populism in central and Eastern Europe. *Journal of European Public Policy*, Vol. 29, No. 2, 176–195, <https://doi.org/10.1080/13501763.2020.1832557>
- Pánovics Attila (2020): A civil szervezetek szerepe a környezeti felelősség érvényesítésében. *Pro Futuro*, Vol. 10, No. 2, 113–126, <https://doi.org/10.26521/PROFUTURO/2020/2/8504>
- Panyi, Szabolcs (2020): How Orbán Played Germany, Europe's Great Power. *Direkt36.Hu*, September 18, <https://www.direkt36.hu/en/a-magyar-nemet-kapcsolatok-rejtett-tortenete/>
- Pegels, Anna–Altenburg, Tilman (2020): Latecomer development in a “greening” world: Introduction to the Special Issue. *World Development*, Vol. 135, 105084. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105084>
- Pegels, Anna–Vidican–Auktor, Georgeta–Lütkenhorst, Wilfried–Altenburg, Tilman (2018): Politics of Green Energy Policy. *Journal of Environment & Development*, Vol. 27, No. 1, 26–45. <https://doi.org/10.1177/1070496517747>
- Povitinka, Marina (2018): The limits of democracy in tackling climate change. *Environmental Politics*, Vol. 27, No. 3, 411–431, <https://doi.org/10.1080/09644016.2018.1444723>
- Rodrik, Dani (2014): Green Industrial Policy. *Oxford Review of Economic Policy*, Vol. 30, No. 3, 469–491. <https://doi.org/10.1093/oxrep/gru025>
- Ruser, Alexander–Machin, Amanda (2019): Nationalising the Climate: Is the European Far Right Turning Green? *Green European Journal*, 27 September. <https://www.greeneuropeanjournal.eu/nationalising-the-climate-is-the-european-far-right-turning-green/>
- Scheiring Gábor (2020): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó
- Sebők Miklós–Simons, Jaspers (2021): How Orbán won? Neoliberal disenchantment and the grand strategy of financial nationalism to reconstruct capitalism and regain autonomy. *Socio-Economic Review*, Vol. 20, No. 4, 1625–1651. <https://doi.org/10.1093/ser/mwab052>
- Szalavetz, Andrea (2015): Post-crisis approaches to state intervention: new developmentalism or industrial policy as usual? *Competition & Change*, Vol. 19, No. 1, 70–83. <https://doi.org/10.1177/10245294145630>
- Szanyi, Miklós (2017): Impacts of the Crisis on the FDI-Led Development Model in Hungary: Emergence of Economic Patriotism or Shift from the Competition State to Patronage? In Havlik, Peter–Iwasaki, Ichiro (eds.): *Economics of European Crises and Emerging Markets*. 149–170. Singapore, Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5233-0_7
- Szanyi, Miklós (2019): The emergence of patronage and changing forms of rent-seeking in East Central Europe. *Post-Communist Economies*, <https://doi.org/10.1080/14631377.2019.1693738>

